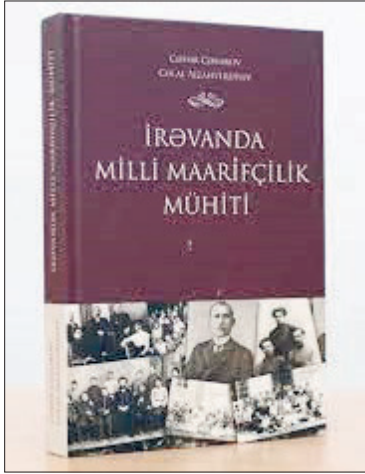

XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və başqa şəhərlər ilə yanaşı, İrəvan da Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Elm və mədəniyyət tariximizə "İrəvani" təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi bu xəzinəyə önəmli töhfələrini vermişdir. Mirzə Qədim İrəvani, Fəzil İrəvani, Balağa İrəvani, Mirzə Müslüm İrəvani, Aşub İrəvani, Mirzə Məhəmməd İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbdülkərim İrəvani və başqa şəxsiyyətlərin yaradıcılığı bu mənəvi zənginliyi bir daha təsdiq edir.

Görkəmli alim, pedaqoq Firudin bəy Köçərli XIX əsrin axırlarında İrəvan gimnaziyasında dərs deyərəkən "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı əsəri üçün materiallar toplamış, ədəbi-bədii sözün görkəmli xadimləri arasında İrəvanda yaşayıb-yaratmış Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə Bəzmi (1846–1888), Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov Mütəllə (1832–1892), Hacı Seyid Rza Əmirzadə (–1906), Mirzə Əlixan Şəmşül-Hükəmə Ləli (1845–1907) kimi sənətkarların yardıcılığına toxunmuşdu. Bu şairlərin əsərlərindən verdiyi nümunələr əsasında F.Köçərli sübut etmişdi ki, İrəvan şairləri əruz vəznində türkcə gözəl şeirlər yazmışlar.

Vaxtilə Mirzə Hüseyn Ağa, Mirzə Cabbar Əsgərzadə, Axund Məhəmmədbağır Qazızadə, Əli Məhzun, Abbas Ağa Fərəcov, Yaqub Mustafa oğlu, Mirzə Abbas kimi ədəbiyyat xadimləri və ziyalılar İrəvanın ədəbi həyatında fəal iştirak etmişlər. Azərbaycanın bir çox görkəmli ictimai xadimləri, ədibləri Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Eynəli bəy Sultanov, Əziz Şərif, Heydər Hüseynov və başqaları İrəvan ədəbi-mədəni mühitinin aparıcı simaları ilə sıx dostluq və yaradıcılıq əlaqələrində olmuşlar. Haşım bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə və başqaları XX əsrin əvvəllərində İrəvanda işləmiş, öz ədəbi fəaliyyətlərini burada da davam etdirmişlər.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İrəvan ədəbi-mədəni, ictimai-si-

yasi mühitinin görkəmli nümayəndələrinin Şərq elmində, ədəbiyyatında, mədəniyyətində oynadığı müstəsna rolun təsiri bu gün də ədəbi-mədəni prosesdə duyulmaqdadır. 1918–1920-ci illərdə ermənilərin Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) apardıqları soyqırımı siyasəti nəticəsində əvvəllər ədəbi-estetik fikrimizin inkişafında böyük rol oynayan İrəvan ədəbi mühiti də dərin tənəzzülə uğramış, onun bir sıra nümayəndələri soyqırımı və deportasiyaya məruz qalmışlar.

Ədəbi mühitin görkəmli nümayəndələri məcburiyyət qarşısında qalaraq İrəvanı tərk etmiş, Türkiyə, İran, Azərbaycan, Orta Asiya və başqa ölkələrə üz tutmuşlar. İrəvanda yaşlı nəsə mənsub ziyalı qalmamış, nəsilər arasında sələf–xələf münasibətləri pozulmuşdur. Şübhəsiz ki, bu deportasiya İrəvan ədəbi məktəbinin

yaradıcı potensialına təsir etməyə bilməzdi.

XX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bütün Azərbaycan poeziyasında olduğu kimi, İrəvan ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaratdıqları bədii nümunələr də daha çox klassik şeir janrlarına–qəsidəyə, qəzələ, müxəmməsə və s. uyğun olaraq yaradılırdı. Keçən əsrin 20-ci illərindən

fədakarlıq göstərmiş, siyasi və milli iradə nümayiş etdirmişlər.

Ötən əsrin 20-ci illərindən sonra İrəvanda siyasi durum birxətli, eyni xarakterli olmadığı üçün bədii ədəbiyyatın, o cümlədən poeziyanın inkişaf yolu da ziqzaqlı olmuşdur. İrəvanda yaradılan "Azsaylı xalqlar şöbəsi" və onun mübariz rəhbəri Bala Əfəndiyevin səyi nəticəsində artıq

İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti

başlayaraq, İrəvanda yaşayan azərbaycanlı sənətkarlar forma sahəsində yeni poetik janrlara, məzmun sahəsində isə zamanənin sərt tələb kimi ortaya qoyduğu ideologiyanın tələblərinə əməl etməyə məcbur olmuşlar. Amma bununla yanaşı, İrəvanda yaşayan şərqşünas alim Mirzə Hüseyn Ağa və Vahid təxəllüslü Məşhədi Heydər İsmayilov klassik janrlara müraciət edirdilər.

1920-ci il noyabr ayının 29-da Ermənistan sovet hakimiyyətinin qurulması bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, İrəvan ədəbi mühitinin bərpasına, dar çərçivədə olsa da, imkan vermişdir. Lakin bəzən gizli, bəzən də açıq şəkildə özünü bürüzə verən erməni şovinizmi əhatəsində bu proses heç də asan getməmişdir. Qeyrətli azərbaycanlı ziyalılar Cahangir Ələkbərbəyov, Məmmədəli Nasir, Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseynov, Rza Vəlibəyov, Mehdi Kazımov, Əhməd Əhmədov, Əkbər Rizayev, Rza Şeyxzadə, Abbas Ağa Fərəcov, Miryusif Mirbabayev, Ələmdar Haşımov, Murtuza Muradov, Yusif Ziya, Yusif Fikrət, Həbib Məhəmmədzadə, Salman Rəhimov, Bülbül Kazımova və başqaları ədəbi mühitin bərpasında, inkişafında,

1924-cü ildə nəşrə başlayan "Zəngi" qəzeti səhifələrində Azərbaycan dilində şeir nümunələri görünməyə başladı. Ağır repressiya şəraitində nəinki ədəbi prosesin inkişafından, heç bədii nümunələrin meydana gəlməsindən və işıq üzü görməsindən də söhbət gedə bilməz. Məhz buba görə də 1924-cü ilə kimi Ermənistan, xüsusilə İrəvanda şeir və nəsr nümunələrinə təsadüf olunmur.

1924-ci il iyun ayının 28-də ÜİK(b) P Mərkəzi Komitəsinin "Partiyanın ədəbiyyat sahəsindəki siyasətinə dair" adlı qətnaməsi sovet ədəbiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Qətnamədə gənc proletar ədiblərindən yaşlı nəsilə mənsub olanlara ehtiyatla yanaşmaq, onları sosialist ədəbiyyatının yaradılmasına səfərbər etmək tələb edilirdi. Eyni zamanda, qətnamədə gənc nəslə daha cəsarətlə müdafiə etmək dövrün tələbi kimi qoyulurdu. Bu səbəbdən də bir sıra gənc ədəbiyyat həvəskarları 1924-cü ildən nəşrə başlayan "Zəngi" qəzeti səhifələrində siyasi məzmunlu şeirlər dərc etməyə başladılar.

Keçmiş gecəyə, sovet hakimiyyəti illərini günəşli gündüzə bənzətmək o dövrkü şeirdə ən geniş yayıl-

mış metafora idi. Başqa görkəmli sovet sənətkarları ilə yanaşı, İrəvan şairlərinin də çoxu həmin mövzuda yazmağa meyl edirdi. Məhz bu mövzu həm də yaxın keçmişdə bolşevik daşnaklarının Azərbaycan türklərinə qarşı etdiyi cinayəti ört-basdır etməyə, kommunist ideologiyasını təmizləməyə, ermənilərlə türklər arasında mövcud gərgin münasibət-

lərdən ibarət idi. Ədəbi qüvvələr içərisində Abbas Tahir, Abbas Azəri, Əli Əliyev, Sərdar Cəlal, Əbülfət Rəhimov, Adil Axundov, Əli Şahin, İsmayıl Şirvani xüsusilə diqqət cəlb edir. Onlar bütün yaradıcılığı boyu "oktyabr inqilabı" ideyalarına inanmış və bu təlimi səmimiyyətlə vəsf etməklə kommunist ideallarına sədaqətlərini ifadə etmişdilər.

ləre "qardaşlıq və beynəlmillətçilik" libası taxmağa imkan verirdi.

İrəvanda türkdilli poeziyanın inkişafına 1927-ci ildə Ermənistan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış Türk bölməsinin yaranması da kömək etdi. Türk bölməsi İrəvanda yazıb-yaradan azərbaycanlı gənc ədəbiyyat həvəskarları arasında yaxından iş apararaq, onların yaradıcılığına istiqamət verir, köməklik göstərirdi. 1927-ci ildən başlayaraq Nəriman Fəxri, Abbas Tahir, Abbas Azəri, Əbülfət Rəhimov, Əşrəf Bayramov, Adil Axundov, Telman Nəzərli, Teymur Əhmədli, Yusif Rizayi, Əkbər Həsənov, Bəhlul Mamedov, Əbülfət İbrahim, Cəlal Sərdar, Əli Şahin, Əli Əliyev, İslam Süleymanov, Sona Bağırova, Fəqiyə Kəngərli və başqaları İrəvanda Azərbaycan poeziyasının aparıcı qüvvələri idilər. Bu işdə onlara Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Mustafa Hüseynov və digər azərbaycanlı ziyalılar yaxından kömək edirdilər.

İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələri faktik olaraq ikiqat əsarət–total sovet və lokal erməni təzyiqi altında yazıb-yaratmağa məcbur idilər. İnkilabdən sonrakı dövr İrəvan şairləri, demək olar ki, bütünlüklə gənc-

Müharbə ərəfəsində İrəvanda yaşayan türk sənət adamlarının bir qismi repressiya qurbanı olmuş, başqa bir qismi isə döyüşən ordu sıralarına çağırılmışdı. İrəvanlı sənətkarlardan Abbas Tahir, Əli Şahin, İsmayıl Şirvani, Əli Əliyev, Adil Axundov döyüşən ordu sıralarında vuruşmaqla yanaşı, öz bədii yaradıcılıqlarını da davam etdirmişdilər. 1927-ci ildə Ermənistan Şura Yazıçıları Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış azərbaycanlı yazarlar bölməsinin fəaliyyətini 1945-ci ildə Ermənistanın kommunist rəhbərliyi dayandırmışdır. Azərbaycanlı ziyalıların Moskvaya etdikləri kəskin müraciətlərdən sonra 1946-cı ildə bölmə yenidən bərpa edilmişdir.

Erməni şovinizminin arasıkəsilməz təzyiqlərinə baxmayaraq, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatı öz məcrasında inkişaf edirdi, ədəbiyyatımız rəngarəng, yüksək bədii səviyyəli əsərlərlə zənginləşirdi. 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın sonuncu kütləvi deportasiyası bu prosesə son qoydu.

Cəlal ALLAHVERDİYEV,
filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent